

Violetta Machnicka

Istota oraz typologia peryfraz
wywodzących się z Pisma świętego
lub nawiązujących do wydarzeń,
postaci i przedmiotów biblijnych (na
materiale wybranym ze „Słownika
peryfraz, czyli wyrażen omownych”
Mirosława Bańki)

Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica 2, 83-102

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Violetta Machnicka*

**ISTOTA ORAZ TYPOLOGIA PERYFRAZ WYWODZĄCYCH SIĘ
Z PISMA ŚWIĘTEGO LUB NAWIĄZUJĄCYCH DO WYDARZEŃ,
POSTACI I PRZEDMIOTÓW BIBLIJNYCH
(NA MATERIALE WYBRANYM ZE *SŁOWNIKA PERYFRAZ,
CZYLI WYRAŻEŃ OMOWNYCH* MIROŚŁAWA BAŃKI)**

**1. SPECYFIKA PERYFRAZY JAKO FIGURY RETORYCZNEJ, STYLISTYCZNEJ
I GRAMATYCZNEJ**

Jako figura retoryczna peryfrazą była istotnym sposobem wzbogacania i rozwijania tematu, osiągnięcia ozdobności stylu i niezwykłości wysłowienia już w starożytności (Sławiński 1989: 351–352)¹. W okresie oświecenia odgrywała w wielu tekstach poetyckich rolę podstawowego chwytu wyróżniającego mowę artystycznie kształtowaną i stanowiła ważny sposób interpretowania oraz oceny świata przedstawionego. Peryfrazą oświeceniową, oprócz pełnienia funkcji zdobniczej, wymagała od czytelnika właściwego jej rozszyfrowania, warunkującego zrozumienie utworu. Nazwa podstawowa, której ekiwalentem była peryfrazą-zagadka, nie występowała w samym tekście, lecz co najwyżej w jego tytule. Istotne znaczenie pełniły „tajne” analizy językowe w klasycznej publicystyce pozytywistycznej, zwłaszcza w prozie o charakterze ironicznym, kiedy to pisarze posługiwali się językiem umownym, zrozumiałym dla czytelników, operującym aluzjami i strukturami peryfrastycznymi niepojętymi dla cenzorów (Krzyżanowski 1947: 25). Poetyka awangardowa, dążąca do silnej metaforyzacji utworów, wypracowała, głównie za sprawą Peipera, peryfrazę objaśnianą, ujawniającą bardzo subiektywne skojarzenia semantyczne, nieczytelne bez objaśnień autora. W poezji współczesnej peryfrazą nie jest tropem zbyt popularnym ze wzglę-

---

* Akademia Podlaska.

¹ Zob. też mój artykuł pt. *Konstrukcje peryfrastyczne związane ze śmiercią na tle innych określeń omownych w „Faraonie” Bolesława Prusa* (w druku).

du na jej „nadmiar leksykalny”, główna zaś jej rola polega na doraźnej funkcji semantyczno-stylistycznej tekstu (Kulawik 1997: 106–108). Swoiste zastosowanie znajduje peryfraz w publicystyce (Kniaginowa 1963: 148–157), gdzie nierzadko jako stereotyp służy wartościowaniu, automatyzowaniu pożądanym nastawień i ocen, a niekiedy też ograniczaniu indywidualnej inwencji czytelnika lub słuchacza. Wchodzi wówczas w zakres tak zwanej nowomowy. Atrybuty zdobnicze takiej formuły omownej, na ogół zbanalizowane, nie mają wtedy większego znaczenia (Sławiński 1989: 352). Michał Głowiński analizując peryfrazy współczesne (Głowiński 1972: 48–58), typowe dla stylu publicystycznego, zauważa, iż podstawową ich funkcją jest funkcja interpretacyjna, polegająca na przyznawaniu pierwszeństwa wybranym cechom i sprowadzeniu istoty określanego przedmiotu do tych właśnie cech, dzięki czemu powstają tzw. peryfrazy-etykiety. Poza tym, zdaniem Głowińskiego, istnieją jeszcze peryfrazy-eufemizmy, peryfrazy-kicze – wynik źle rozumianych względów purystycznych lub stylistycznych, a także peryfrazy moralnie oraz ideowo obojętne.

W jaki sposób można więc zdefiniować peryfrazę jako strukturę lingwistyczno-stylistyczną?

Otóż peryfraz (omówienie) to wielowyrazowe określenie osoby, rzeczy, miejsca lub pojęcia, używane zwykle ze względów ornamentacyjnych lub eufemizacyjnych². Mówiąc inaczej, peryfraz polega na zastąpieniu nazwy danego zjawiska przez bardziej rozbudowane jego opisanie, czyli zastąpienie danego wyrazu lub kilku wyrazów (nazwy krótszej) szeregiem innych słów, stanowiących równoważnik znaczeniowy nazwy podstawowej, co wiąże się z procesem multiwerbalizacji, to jest zastępowaniem syntetyzmów analityzmami językowymi. Styl peryfrastyczny eliminuje wyrażenia zwykłe, proste, a w ich miejsce pozwala stosować formy bardziej wyszukane, między innymi w celu oddania powagi i uroczystości świata przedstawionego (Miodońska-Brookes, Kulawik, Tatar 1972: 222–223; Pogański 1993: 431; Urbańczyk 1994: 247; Loewe 1996: 42; Mizerski 2000: 320; Bańko 2003: 5). Nadmiar peryfraz w danym tekście lub ich nieadekwatność do prezentowanych osób i zjawisk może wywołać niezamierzone efekty komiczne, chyba że jest to celowy zabieg autora, mający przedstawić kogoś lub coś w krzywym zwierciadle (Żeleński 1978: 592–600).

Niekiedy oprócz peryfrazy poetyckiej wymienia się też peryfrazę gramatyczną, obejmującą zwłaszcza rozmaite rodzaje orzeczeń złożonych (Pogański 1993: 431; Dulian 1995: 119–122).

Według Mirosława Bańki, podstawową cechą wszystkich peryfraz jest ich funkcja estetyczna, to znaczy, że jeśli dana konstrukcja językowa nie spełnia tej funkcji, to nie jest peryfrazą (oczywiście w sensie poetyckim).

² Por. definicję i podział konstrukcji omownych w *Słowniku peryfraz* Mirosława Bańki na s. 5, Warszawa 2003.

2. KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA SŁOWNIKA PERYFRAZ MIROŚLAWA BAŃKI

Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych autorstwa Mirosława Bańki został wydany przez Wydawnictwo Naukowe PWN w roku 2003 pod redakcją Radosława Pawelca³.

Ta niewielka pod względem formatu książka, licząca niecałe 350 stron, stanowi pozycję niebywale interesującą i pożyteczną, zarówno dla przeciętnych użytkowników polszczyzny, jak i dla badaczy poddających materiał językowy różnorodnym, profesjonalnym analizom. W części wstępnej, poświęconej m.in. wyjaśnieniu, czym są peryfrazy i w jaki sposób można je dzielić oraz prezentacji zawartości słownika, autor informuje, iż: „Słownik ten napisany jest jak zwykła książka, to znaczy, że jego lektura nie wymaga znajomości specjalnych symboli ani żadnych szczególnych konwencji leksykograficznych” (Bańko 2003: 11). Poza tym Mirosław Bańko – nazywający siebie „maniakiem peryfraz” (Bańko 2003: 125) zauważa, że: „Pisanie tej książki [...] było bardziej przyjemnością niż obowiązkiem, było też odskocznią od innych zajęć” (Bańko 2003: 9).

Materiał hasłowy, uwzględniony w zasadniczej części *Słownika*, tworzą konstrukcje omowne, zgromadzone na podstawie kilkudziesięciu źródeł, przy czym większość zebranych frazeologizmów pochodzi z internetowego *Archiwum „Gazety Wyborczej”*. Kilkaset haseł ułożonych w porządku alfabetycznym opatrzone definicjami objaśniającymi ich znaczenia i genezę lub odsyłaczami, kierującymi do *Indeksu*, stanowiącego ostatnią, końcową część książki.

Odpowiadając na pytanie postawione w *Przedmowie* odnośnie do przydatności i zastosowania opracowanego przez siebie zbioru peryfraz, autor stwierdza:

Po pierwsze, jest on źródłem konwencjonalnych określeń, których przeważnie nie znajdzie się w innych słownikach ani w encyklopediach [...]. Po drugie, słownik ten może w pewnym zakresie pełnić funkcję słownika przydomków [...]. Po trzecie, jest to również słownik metafor – szczególnych, bo tylko omownych – niemniej jednak metafor. Metafory zaś, jak zauważono, są nie tylko poetyckim ozdobnikiem, figurą stylistyczną, lecz narzędziem poznania i postrzegania świata, myślenia o nim i działania w nim. [...] Po czwarte, indeks nazw mających peryfrazy w tym słowniku pozwala się zorientować, jakie są możliwości omownego wyrażania tej samej treści, i w razie potrzeby pozwala zastąpić nazwę właściwą jej peryfrazą. Po piąte wreszcie, mogą z tego słownika skorzystać autorzy krzyżówek i innych rozrywek umysłowych (Bańko 2003: 8–9).

³ Innym słownikiem zawierającym liczne peryfrazy, szczególnie o charakterze onomastycznym, jest m. in. *Słownik niekonwencjonalnych nazw geograficznych* Stefana Kałuskiego i Tomasz Komornickiego wydany w 1996 r. przez warszawskie wydawnictwo Alfa.

Peryfrazy zamieszczone w *Słowniku* pod wieloma względami – np. tematycznym, stylistycznym, źródłowym, strukturalnym – reprezentują bardzo szeroki wachlarz tego typu konstrukcji. Część spośród nich wywodzi się z Pisma świętego lub wiąże się z sytuacjami i osobami kojarzonymi z księgami Starego i Nowego Testamentu albo z wyznaniem, dla których podstawami są wspomniane księgi.

3. KLASYFIKACJA SEMANTYCZNO-GENETYCZNA KONSTRUKCJI OMOWNYCH BEZPOŚREDNIO LUB POŚREDNIO ZWIĄZANYCH Z BIBLIĄ, ODNOTOWANYCH W SŁOWNIKU MIROSLAWA BAŃKI

3.1. Nazwy Boga, Jezusa (Chrystusa), Marii – Matki Boskiej oraz świętych

Bóg. Drugie przykazanie Dekalogu, stanowiącego kanon moralności żydowskiej i chrześcijańskiej, brzmi: „Nie będziesz wzywał imienia Boga twego, Jahwe, do czczych rzeczy, gdyż Jahwe nie pozostawi bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czczych rzeczy” (Księga Wyjścia 20, 7). Imię *Jahwe*, *Jehowa* to współczesna rekonstrukcja starożytnego hebrajskiego niewymawialnego imienia Boga Izraelitów, a po ukształtowaniu się monoteizmu żydowskiego imienia jedyne Boga wszechświata. Postaci *Jahwe*, *Jehowa* są więc transliteracją tzw. tetragramu – czterech liter hebrajskich YHWH, tworzących niewymawialne i nieprzekazywalne imię Boga, zastępowane wielokrotnie imionami *Adonai* (‘Panowie moi’), *Elohim* (‘bogowie’, ‘Bóg’) (Kopaliński 1991: 417) lub konstrukcjami omownymi, z których część poświadcza też *Słownik* Bańki:

- *Król Niebieski* – od dawnego znaczenia słowa *niebieski* – ‘związany z niebem’⁴,
- *Król Niebios* – nazwa funkcjonująca już w Starym Testamencie,
- *Pan Stworzenia*, *Pan Wszelkiego Stworzenia*, *Władca Stworzenia* – frazeologizmy te mogą też odnosić się do człowieka (Księga Rodzaju 1, 28) i są wówczas pisane małymi literami,
- *Pan świata* – niekiedy wyrażenie *pan świata* (*pan* – małą literą) wiąże się z potężnym władcą – człowiekiem,
- *Pan Wszelczeczy*, *Stwórca Wszelczeczy* – Pismo święte wielokrotnie nazywa Boga Panem i Stwórcą oraz przypisuje mu takie atrybuty, jak *Wszelchmocny*, *Wszelchmogący*, *Wszelchwiedzący* i *Wszelchwładny*,

⁴ Szczegółowe informacje podane przy poszczególnych peryfrazach, uwzględnionych w tym artykule, pochodzą przede wszystkim ze Starego i Nowego Testamentu, *Słownika peryfraz* M. Bańki, *Słownika mitów i tradycji kultury* W. Kopalińskiego, a także z dwóch słowników biblistów, autorstwa J. Godynia i A. M. Komornickiej.

– *Pan Zastępów* – nazwa występująca w Starym Testamencie, przy czym zastępami (armiami) Boga mogły być wojska Izraela lub wojska niebieskie, tzn. aniołowie oraz inne istoty otaczające jego tron.

Określanie Boga za pomocą wymienionych formuł peryfrastycznych spowodowane jest kilkoma przyczynami. Do najważniejszych z nich należy przestrzeganie drugiego przykazania oraz oddawanie czci Wszechmocnemu połączone ze świadomością Jego nieskończoności, niezgłębionej mądrości i najwyższej władzy. O niezwyklej ważności tabu imienia boskiego świadczy zarówno jego uwzględnienie już na drugim miejscu w Dekalogu, jak i odpowiedź Boga na pytanie zadane Mu przez Jakuba: „Czemu pytasz mnie o imię?” (Księga Rodzaju 32, 29) oraz nakaz skierowany do Mojżesza, stanowiący, aby ten przedstawił Go ludowi jako: „Jestem kim jestem” (Księga Wyjścia 3, 14).

Jezus (Chrystus). Wyraz *Jezus* (od hebr. *Jehôszûa*, *Jeszûa* – ‘Jahwe pomocą’) stanowi m.in. imię Syna Bożego wszystkich wyznań chrześcijańskich. W wyniku swej działalności Jezus zyskał przydomek *Chrystus* (od gr. *christós* – ‘namaszczoney, pomazaniec’, z hebr. *măszîjach* – ‘pomazaniec, Mesjasz’). Jak podaje NT, Jezus Chrystus był nie tylko synem Boga zesłanym na Ziemię z misją zbawienia ludzkości, ale też synem Marii i – w pewnym sensie – Józefa, żyjącym wśród ludzi w określonym miejscu i czasie, stąd następujące konstrukcje omowne:

– *Mistrz z Galilei*, *Mistrz z Nazaretu* – Jezus urodził się w żydowskiej rodzinie pochodzącej ze wsi Nazaret w Galilei i w Galilei nauczał przy pomocy swoich apostołów,

– *Syn Boży*, *Syn Człowieczy* – nazwy używane już przez Ewangelistów, oddające dwojaką naturę Chrystusa,

– *Syn Ciesli* – peryfraza ta podkreśla ludzki wymiar Chrystusa, ale nie do końca jest prawdziwa, gdyż Józef zarabiający na życie ciesielstwem nie był ojcem biologicznym Jezusa.

Maria – Matka Boska. Imię *Maria* (z hebr. *Mirjam* ‘napawa radością’) nosiło w Nowym Testamencie, oprócz Matki Boskiej, jeszcze pięć innych osób. W Polsce przez długi czas kierowano je tylko do matki Jezusa, również w formie *Maryja*, i uznawano, że nadawanie tegoż imienia dziewczynom jest świętokradztwem. Jako imię chrzestne zaczęło ono funkcjonować dopiero za sprawą reformacji, początkowo w środowisku protestanckim, a następnie, od połowy XVIII w., także w kręgach katolickich (Grzenia 2002: 230). Peryfrastyczne określenia Marii – Matki Boskiej oddają przede wszystkim Jej wyjątkowość i świętość jako kobiety-panny – czystej i matki – oraz wskazują na Jej niepokalanie, dziewictwo, nawet mimo macierzyństwa:

– *Matka Kościoła* – Matką Kościoła ogłosił Marię papież Paweł VI podczas Soboru Watykańskiego II w 1964 r., co np. protestanci uznali za

akt sprzeczny z ideą ekumenizmu; słowo *matka* jako składnik peryfraz oznacza kobiety, które coś zapoczątkowały,

– *Najświętsza Maryja Panna, Najświętsza Panienska, Najświętsza Panna, Panna Święta* – tytuły podkreślające, że Maria, wybranka Boga, poczęła Jezusa, będąc dziewicą; według Ojców Kościoła pozostała ona dziewicą nawet po Jego narodzinach,

– *Pani Jasnogórska* – nazwa ta pochodzi od sanktuarium Marii w kaplicy Klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, gdzie znajduje się Jej słynny obraz (Matka Boska Częstochowska), namalowany prawdopodobnie według wizerunku bizantyjskiego i przemalowany ok. roku 1430 po zniszczeniu w czasie napadu na klasztor; obraz ten jest przedmiotem kultu religijnego i celem licznych pielgrzymek.

Inne osoby święte. Według definicji zamieszczonej w *Słowniku języka polskiego*, człowiek święty to ten, który został po śmierci uroczysto ogłoszony przez Kościół (katolicki lub wschodni) jako zbawiony i mogący być przedmiotem kultu, to osoba kanonizowana (Szymczak 1992, t. 3: 468). Święci powinni stanowić dla wierzących autorytety w kwestii wypełniania norm religijnych, gdyż są oni obdarzeni przez Boga szczególnym charyzmatem, siłą przeżycia religijnego, „łaską bożą”. Osoby święte cechuje zwłaszcza wyjątkowo silna miłość do Boga i żarliwość wiary, prowadząca do całkowitego poświęcenia się i zapomnienia o sobie: albo przez wyrzeczenie się świata doczesnego i oderwanie się od niego, albo przez gromadzenie zasług, cnót i łask w świecie ludzi. Podstawowa rola świętych polega na chronieniu istot ludzkich, opiekowaniu się nimi, wstawianiu się za nimi, służeniu im przykładem. W Kościele rzymskokatolickim tytuł ten nadawany jest od VI w. sługom bożym, słynącym za życia z wyjątkowych chrześcijańskich cnót (Kopaliński 1991: 1159). Część spośród postaci świętych zyskała rozmaite przydomki, oddające ich pozycję, jakąś szczególną cechę charakteru lub sposób zachowywania się danego świętego podczas życia na ziemi albo rodzaj sprawowanej przez niego opieki nad proszącymi o patronat. Mirosław Bańko wymienia w swoim *Słowniku* następujące peryfrazy określające świętych:

– *szaleniec boży* – natchniony kaznodzieja, prorok lub święty; określenie spopularyzowane przez tytuł zbioru żywotów świętych autorstwa Zofii Kosak-Szczuckiej z 1929 r.,

– *Księżę Apostolów, książę apostołów* – św. Piotr, uczeń Jezusa, rybak o imieniu Szymon; wielokrotnie przez Chrystusa wyróżniany i nazwany Skalą, na której miał być oparty Kościół (gr. *pétra* – ‘skała, opoka’); po zmartwychwstaniu Chrystus ukazał się Piotrowi i przekazał mu władzę pasterską; św. Piotr, uważany za pierwszego papieża, przewodził Kościołowi w Jerozolimie i w Rzymie, gdzie w roku 67 został ukrzyżowany,

– *patron spraw niemożliwych* – św. Juda Tadeusz (I w. n.e.), apostoł, krewny Jezusa wymieniany przez Ewangelistów, prawdopodobnie autor *Listu św. Judy Apostoła*; orędownik w sprawach beznadziejnych,

– *patronka spraw niemożliwych* – św. Ryta (ok. 1380–1457); jej imienia wzywa się w sprawach trudnych i beznadziejnych, co wiąże się z tym, że jako wdowa nie mogła, choć chciała, zostać zakonnica; dopiero złagodzenie reguły pozwoliło jej wstąpić do klasztoru augustianek; zdarzenie to uznaje się za jeden z jej „niemożliwych” cudów,

– *Wesołek Boży* – św. Franciszek z Asyżu (1182–1226), zwany też *Biedaczyną z Asyżu*, gdyż w 1206 r. rozdał majątek ubogim (wł. *poverello* – ‘biedaczyna’), *Ofreuszem średniowiecza, świętym poetów i poetą świętym*; nazwał siebie *wesołkiem bożym* (według jego anonimowego biografy z Perugii), ponieważ jego naukę cechowała radość i miłość natury.

3.2. Nazwy szatana oraz innych złych mocy

Według Pisma świętego, pośrednikami między Bogiem a ludźmi są istoty niematerialne – aniołowie (z gr. *ángelos* – ‘poseł, wysłannik, zwiastun’). Spośród aniołów wywodzą się też moce piekielne, zbuntowane niegdyś wobec woli Boga, przeciwne dobru i wrogie człowiekowi. Imiona tych postaci są od wieków na ogół objęte tzw. tabu pierwotnym, związanym ze strachem, wynikającym z wierzeń religijnych oraz myśleniem magicznym, opartym na przekonaniu, że wypowiedzenie danego słowa automatycznie przywołuje rzecz nim nazwaną (Dąbrowska 1996: 33–34). Peryfrazy o charakterze eufemistycznym doskonale służą omijaniu nazw „niebezpiecznych”, sprowadzających na wypowiadającego lub jego bliskich nieszczęścia, mimowolnie przywołujących zło. Do konstrukcji omownych łączonych najczęściej z przedstawicielami piekieł należą m.in. następujące frazeologizmy:

– *anioł upadły, upadły anioł* – szatan, diabeł; według *Apokalipsy św. Jana* (12, 7–9) szatan to anioł wygnany z nieba na ziemię za to, iż wraz z grupą innych nieposłusznych aniołów (w liczbie od kilkuset do kilkuset milionów) przeciwstawił się Bogu:

I został strącony wielki Smok,
Wąż starodawny,
 który się zwie *diabeł i szatan*,
 zwodzący całą zamieszkałą ziemię,
 został strącony na ziemię,
 a z nim strąceni zostali jego aniołowie.

Późniejsze źródła mówią też o strąceniu buntowników do piekieł – np. w *Boskiej Komедii* Dantego upadły anioł zamieszkuje sam środek kuli ziemskiej, gdzie znajduje się centrum piekła (Dąbrowska 1998: 231),

– *książę ciemności*, *Książę Ciemności* – szatan, nazwany tak już w Nowym Testamencie (*List do Efezjan* 6, 12)⁵,

– *książę piekiel* – Lucyfer (z łac. *Lucifer* – dosł. ‘nositel światła; gwiazda zaranna, Wenus-Jutrzenka’); upadły anioł, strącony do piekiel ze swego miejsca po lewicy Boga przez archanioła Michała za to, że sprzeciwił się stworzeniu kobiety, Ewy; po upadku nosi imię Szatana; zdaniem Władysława Kopalińskiego, imię *Lucifer* w łacińskim tłumaczeniu tekstu biblijnego odnosi się do upadłej gwiazdy, Wenus, ale z czasem zaczęto je błędnie kojarzyć z wygnanym aniołem (Kopaliński 1991: 613),

– *ojciec kłamstwa* – diabeł, nazwany tak przez Chrystusa (*Ewangelia św. Jana* 8, 44); wyraz *ojciec* jest składnikiem licznych peryfraz oznaczających mężczyzn, którzy coś zapoczątkowali,

– *siła nieczysta*, *nieczysty duch*, *zły duch* – diabeł lub inna siła nadprzyrodzona, będąca źródłem zła.

Peryfrazy o proveniencji biblijnej albo łączone z postaciami biblijnymi, uwzględnione w *Słowniku* Bańki, niekiedy zyskały też znaczenia dodatkowe, np. zabarwione humorem lub związane z nową sytuacją, często na zasadzie metaforyzacji:

– *upadły anioł* – prostytutka lub inna kobieta, która zbyt wcześnie straciła dziewictwo; w tym znaczeniu rzeczownik *anioł* występuje raczej zawsze na drugim miejscu, po słowie *upadły*; dziś wyrażenie spotykane w języku pisanym, w stylu książkowym,

– *Wielki Szatan* – USA w oczach fundamentalistów islamskich.

3.3. Nazwy Biblii, Ewangelii i eucharystii

Biblia (z gr. *biblion* – ‘zwój papiirusu, książka, pismo’, w liczbie mnogiej *biblia* – ‘księgi’) to zbiór pism uznanych za święte przez judaizm, a przez chrześcijaństwo również za natchnione przez Boga, powstałych między XII w. p.n.e. i połową II w. n.e. Ich liczba jest różna w rozmaitych tradycjach religijnych: kanon hebrajski obejmuje 24 księgi (wyłącznie Stary Testament), protestantyzm uznaje 66 ksiąg, Biblia rzymskokatolicka obejmuje 73 pisma kanoniczne, a najobszerniejszy kanon Kościoła etiopskiego ogarnia aż 81 ksiąg.

Ewangelia (z gr. *euangélion* – ‘dobra nowina’) to przede wszystkim nazwa łączona z czterema częściami (pojedynczo lub w liczbie mnogiej) Nowego Testamentu, będącymi opowiadaniem św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana o życiu i działalności Chrystusa. We wspomnianym znaczeniu wyraz *Ewangelia*/*Ewangelie* pisze się wielką literą.

⁵ W przekładzie tego fragmentu *Listu do Efezjan*, zawartym w Biblii Tysiąclecia, moce piekielne są określone także jako *rządcy świata (tych) ciemności* oraz *pierwiastki duchowe zła na wyżynach niebieskich* (6, 12); kilka wersetów dalej szatan nazwany jest *Złym* (6, 16).

Z kolei słowo *eucharystia* (z p.-gr. *eucharistia* – ‘dziękczynienie’ – w liturgii chrześcijańskiej, od *eu-charistos* – ‘wdzięczny, miły’) w części wyznań chrześcijańskich oznacza komunię, czyli sakrament symbolizujący ciało i krew Chrystusa.

Każde z wymienionych trzech pojęć – *Biblia*, *Ewangelia*, *eucharystia* – ma synonimiczne odpowiedniki w formułach peryfrastycznych, podkreślających niezwykłość, świętość, boskość odpowiadających im desygnatów, np.

- *Pismo święte*, *Pismo Święte* – Biblia,
- *słowo Boże*, *Słowo Boże* – Ewangelia/Ewangelie lub Biblia,
- *Najświętszy Sakrament*, *Przenajświętszy Sakrament* – eucharystia.

3.4. Nazwy Kościoła (instytucji), wyznań wywodzących się z Biblii, papieża, księży, zakonników i zakonnice

W tej grupie peryfraz nawiązujących do Pisma świętego znalazło się kilkanaście konstrukcji, uwzględnionych przez autora *Słownika peryfraz*:

– *Państwo Boże* – Kościół; termin rozpowszechniony na podstawie uproszczonej interpretacji poglądów św. Augustyna, zawartych w podstawowym jego dziele *De Civitate Dei* (413–426), gdzie przeciwstawił ludzi kierujących się miłością do Boga, tj. tworzących „państwo Boże”, ludziom kierującym się miłością świata doczesnego i siebie samych, tworzących „państwo ziemskie”,

– *religia mojżeszowa* – judaizm; od imienia Mojżesza, jednej z najważniejszych osób Sarego Testamentu, prawodawcy Izraela, proroka, uznawanego przez niektórych za postać historyczną, żyjącą w XIII w. p.n.e.; od najdawniejszych czasów przypisywano mu autorstwo biblijnego Pięcioksięgu (stąd nazwa *Księgi Mojżeszowe*), jednakże dzieło to w rzeczywistości powstało znacznie później,

– *Ojciec Święty* – tytuł papieża używany często wraz z imieniem (np. *Ojciec Święty*, *Paweł VI*),

– *namiestnik św. Piotra*, *Namiestnik św. Piotra*, *następca św. Piotra*, *Następca św. Piotra* – papież⁶,

– *słowiański papież* – Jan Paweł II (Karol Wojtyła), pierwszy od 1522 r. papież spoza Włoch,

– *Sluga Sług Bożych* – jeden z tytułów papieży, użyty po raz pierwszy przez Grzegorza Wielkiego,

– *Wikariusz Chrystusa* – tytuł papieża podkreślający rolę głowy Kościoła jako ziemskiego pełnomocnika Chrystusa, podejmującego decyzje w Jego imieniu i zgodnie z Jego wolą,

⁶ Zob. też hasło *Książę Apostołów*, *książę apostołów*.

– *Prymas Tysiąclecia* – kardynał Stefan Wyszyński (1901–1981), prymas Polski, nazwany tak przez papieża Jana Pawła II, a wcześniej (*prymas polskiego tysiąclecia*) przez Jana Nowaka Jeziorańskiego,

– *pasterz duchowy* – ksiądz, zwłaszcza opiekun parafii, zwany też dusz-pasterzem,

– *sluga boży, sluga Kościoła* – ksiądz lub zakonnik; książkowo,

– *Siostry miłosierdzia, siostry szare* – szarytki, zakonnice ze zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, zajmujące się opieką nad chorymi, bezdomnymi i sierotami; słowo *szarytka* pochodzi od fr. *charité* – ‘miłosierdzie’, jednakże etymologia ludowa spowodowała zmianę jego interpretacji semantycznej i przypisanie mu treści ‘zakonnica w szarym habicie’ (Buttler 1978: 8), stąd drugie, dawniejsze określenie siostry szare.

Peryfrazą *siostry miłosierdzia* bywa też czasami używana jako humorystyczno-eufemistyczna nazwa prostytutek. Słowo *papież* tworzy zaś jako metafora wyrażenia omowne, kojarzone z wybranymi osobami, uznawanymi za „ojców” (z gr. *páppas* – ‘tatuś’), twórców czy prekursorów lub odnowicieli pewnych zjawisk, np.

– *papież awangardy* – Tadeusz Peiper (1891–1969), poeta, prozaik, dramatopisarz i krytyk o poglądach, które wywarły istotny wpływ na program poetycki Awangardy Krakowskiej i wpłynęły na cały polski ruch awangardowy,

– *papież warszawskiego postępu* – Aleksander Świętochowski (1849–1938), pisarz i publicysta, główny ideolog pozytywizmu warszawskiego, przeciwnik przesądów intelektualnych i społecznych, zwolennik nauki.

3.5. Nazwy miejsc (państw, miast) świętych, kultowych, bezpośrednio lub pośrednio łączonych z Pismem świętym, papieżem

Niekonwencjonalne nazwy państw i miast oraz tzw. wielowyrazowe geograficzne przydomki (Kałuski, Komornicki 1996: 5), zastępujące w określonych sytuacjach nazwy podstawowe, oficjalne, mają różną genezę. Tego typu konstrukcje omowne odnoszone do miejsc kojarzonych z Biblią albo z kultami i obrzędami nawiązującymi do ksiąg testamentowych odznaczają się głównie zaznaczaniem przynależności danego państwa lub miasta np. do określonych świętych (w związku z ich działalnością, podobnym przeznaczeniem) i przeniesieniami metaforycznymi, np.

– *Chrystus narodów, Mojżesz narodów* – Polska według mesjanistycznych koncepcji polskich romantyków, w literaturze pięknej zwłaszcza Adama Mickiewicza (*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego, Dziady* cz. III),

– *miasto Dawida, miasto Dawidowe* – 1) Jerozolima, nazwana tak dlatego, że król Dawid po jej zdobyciu uczynił z niej stolicę swego państwa; 2) Betlejem, miasto urodzenia króla Dawida oraz Jezusa Chrystusa, określone w ten sposób już w Nowym Testamencie (*Ewangelia św. Łukasza* 2, 11),

– *miasto św. Franciszka* – Asyż, miasto we Włoszech, miejsce urodzenia i kultu Giovanniego Francesco Bernardone (ok. 1181–1226),

– *najstarsza córka Kościoła* – Francja, nazywana tak od dawna przez papieży jako jedno z państw, gdzie chrześcijaństwo upowszechniło się najwcześniej,

– *prawosławna Częstochowa* – Grabarka, sanktuarium prawosławne na wschód od Siemiatycz,

– *przedmurze chrześcijaństwa* – Polska jako kraj broniący chrześcijańskiej Europy, początkowo przed zagrożeniem ze strony islamu, potem ze strony komunizmu; określenie przypisywane papieżowi Urbanowi VIII w związku ze zwycięstwem nad armią turecką pod Chocimiem w 1621 r.; Mirosław Bańko podaje, iż podobne sformułowania funkcjonowały już w XV w.,

– *Stolica Apostolska, Stolica Piotrowa, Stolica św. Piotra, Stolica Święta* – Watykan, siedziba papieża, a wcześniej Rzym jako stolica Państwa Kościelnego, rządzonego przez papieży; dziś wyrażenia książkowe (oprócz ostatniego),

– *Ziemia Obiecana* – Kanaan, biblijna nazwa starożytnej Palestyny na zachód od rzeki Jordan, kraju obiecanej przez Boga Abrahamowi i jego potomkom (*Księga Rodzaju* 12, 7; 13, 15; *Księga Wyjścia* 3, 8 i 17; *List św. Pawła Apostoła do Żydów* 11, 9),

– *Ziemia Święta* – Palestyna jako miejsce narodzin, życia i śmierci Chrystusa oraz cel krucjat i pielgrzymek chrześcijańskich.

Frazeologizm *Ziemia Święta* łączy się semantycznie też z Mekką – miejscem urodzenia Mahometa. W utartej, dziś przerośnie odbieranej formule peryfrastycznej o charakterze czasownikowym, utrzymała się także nazwa włoskiego miasta, Canosy, gdzie w roku 1077 niemiecki król, Henryk IV, ukorzył się przed papieżem Grzegorzem VII. Obecnie zwrot *pójść do Canosy* znaczy 'pokajać się, okazać skruchę'.

3.6. Nazwy kościołów (budynków)

W *Słowniku peryfraz* można znaleźć kilka konstrukcji słownych, stanowiących ciekawe, poetyckie określenia budowli przeznaczonych do kultu chrześcijańskiego, czyli świątyń, na ogół zwanych *przybytkami*:

– *przybytek Boga, przybytek Boży, przybytek modlitwy, przybytek Pana, przybytek wiary* – kościół,

– *zamki boże* – kościoły romańskie; ze względu na swoją architekturę i obronny charakter przypominały zamki świeckie.

Wyrażeniem odnotowanym przez Bańkę, będącym powszechnie używaną nazwą jednego z polskich kościołów, jest *Skalka poznańska* – kościół św. Wojciecha w Poznaniu, mieszczący prochy sławnych Polaków (m.in. Józefa Wybickiego, Feliksa Nowowiejskiego; także urnę z sercem Henryka Dąbrowskiego). Wymieniony ostatnio przykład związku wyrazowego nawiązuje do krakowskiego Kościoła oo. paulinów na Skałce.

3.7. Nazwy człowieka, ludzi, narodów

Następny zbiór peryfraz o genezie biblijnej tworzą nazwy obejmujące zarówno pojedyncze osoby, jak i rozmaicie pojmowane zbiorowiska i grupy ludzkie. Dwa frazeologizmy dotyczą pierwszej istoty powołanej przez Boga do panowania nad całą Ziemią (*Księga Rodzaju* 1, 26):

– *pierwszy człowiek, pierwszy rodzic* – Adam, według Biblii pierwszy człowiek na Ziemi, ojciec całej ludzkości, stworzony przez Boga na Boskie podobieństwo, ulepiony z gliny i ożywiony przez swego Stwórcę tchnieniem życia w nozdrza.

Także dwa wyrażenia określają Adama łącznie z Ewą – pierwszą kobietą stworzoną z żebra Adama, mającą mu umilić życie i dodać ducha w ziemskim Raju (*Księga Rodzaju* 3, 20; 4, 1):

– *pierwsi ludzie, pierwsi rodzice*.

Peryfrazą występującą w liczbie pojedynczej, lecz mogącą nazywać wiele osób ze względu na podobieństwo pewnej cechy charakteru jest:

– *niewierny Tomasz* – sceptyk, niedowiarek, człowiek chcący wszystko samemu sprawdzić; jeden z dwunastu apostołów, Tomasz, nie potrafił uwierzyć w zmartwychwstanie Jezusa, dopóki nie dotknął jego ran (*Ewangelia św. Jana* 20, 24–29).

A oto pozostałe konstrukcje omowne o proveniencji biblijnej, nazywające grupy ludzkie:

– *Kainowe plemię* – ogół ludzi jako istot obarczonych grzechem bratobójstwa, prowadzących ze sobą walki i wojny; od imienia Kaina, pierworodnego syna Adama i Ewy, mordercy swego młodszego brata Abla (*Księga Rodzaju* 4),

– *lud Boży* – ludzie wierzący, chrześcijanie; określenie książkowe, występujące już w Biblii, najpierw w odniesieniu do Izraelitów, potem także do pierwszych chrześcijan (*Pierwszy List św. Piotra* 2, 10),

– *ród Adama (ród człowieczy, ród ludzki, plemię ludzkie)* – ludzkość, zbiorowość obejmująca wszystkich ludzi; książkowe,

– *synowie Adama, synowie Ewy, synowie Adama i Ewy* – ludzkość, wyrażenia książkowe, wywodzące się z Biblii; synami Adama nazywa się również samych mężczyzn, podobnie jak *córkami Ewy* już w Piśmie świętym nazwano kobiety (dziś książkowe).

Aż dziesięć peryfraz, czasami bardzo podobnych, uwzględnionych przez Mirosława Bańkę to struktury określające jeden naród – naród żydowski, traktowany w sposób szczególny przez Boga, odgrywający wyjątkową rolę w Piśmie świętym. Żydzi są określani jako:

– *ludzie religii mojżeszowej, ludzie wyznania mojżeszowego, osoby religii mojżeszowej, osoby wyznania mojżeszowego, wyznawcy religii mojżeszowej* – nazwani tak od imienia Mojżesza, uważanego za twórcę judaizmu⁷; wyrażenia te pełniły i pełnią też funkcję eufemizmów,

– *naród wybrany* – Bóg zawarł z Abrahamem, a następnie z Mojżeszem przymierze, zgodnie z którym Izrael miał się stać ludem świętym w zamian za uznawanie Jahwe i przestrzeganie Jego przykazań; nazwa wywodzi się z Biblii (*Księga Psalmów* 105 (104), 43; *Druga Księga Machabejska* 5, 19; *Ewangelia św. Mateusza* 22, 14),

– *potomkowie Jakuba, synowie Jakuba* – według Starego Testamentu (*Księga Rodzaju* 41), Jakub, syn Izaaka i wnuk Abrahama, miał dwunastu synów, którzy dali początek dwunastu plemionom izraelskim, zjednoczonym później w jeden naród,

– *synowie Izraela* – określenie występujące m.in. w *Księdze Wjścia* 1, 1; Izrael (z hebr. *îsrā'el* – ‘ten, który walczył z Bogiem, walczący z Bogiem’) to imię nadane przez Jahwe Jakubowi po jego walce z Bogiem pod postacią anioła (*Księga Rodzaju* 32, 25–32),

– *synowie Syjonu* – hebrajska nazwa własna *Syjon* pierwotnie odnosiła się do warowni na południowym stoku wzgórza Olef w Jerozolimie; po sprowadzeniu Arki Przymierza przez króla Dawida Syjon kojarzono z miejscem pobytu Jahwe; następnie Syjon łączono z miejscem, gdzie stała świątynia Salomona, a jeszcze później z całą Jerozolimą i jej mieszkańcami (*dzieci Syjonu*); od IV w. n.e. nazwa *Syjon* odnosi się do południowo-zachodniego wzgórza Jerozolimy, gdzie znajduje się Wieczernik i grób Dawida.

3.8. Nazwy grzechów i zbrodni

Zachowania i uczynki bohaterów przypowieści biblijnych służą, zgodnie z dydaktycznymi i moralizatorskimi przesłaniami Pisma świętego, zarówno jako wzorce, jak i jako antywzorce właściwych, czyli zgodnych z wolą Najwyższego, sposobów postępowania i myślenia dla osób uznających Biblię

⁷ Zob. też hasło *religia mojżeszowa*.

za zbiór ksiąg świętych⁸. Oto frazeologizmy peryfrastyczne wybrane ze *Słownika Bańki*, nazywające grzechy i zbrodnie popełnione już Starym i Nowym Testamencie:

– *grzech kainowy*, *zbrodnia kainowa* – zabójstwo, zwłaszcza bratobójstwo, szczególnie o wymiarze tragicznym, ciężące na następnych pokoleniach; Kain, starszy syn Adama i Ewy, zabił swego młodszego brata, Abła; przyczyną zbrodni była zazdrość, gdyż Bóg przyjął ofiarę Abła złożoną z owiec, natomiast odrzucił ofiarę Kaina, składającą się z owoców ziemi (*Księga Rodzaju*, 4),

– *grzech Judasza* – donosicielstwo; Judasz z Kariotu był tym z dwunastu apostołów, który doniósł arcykapłanom i uczonym w Piśmie, gdzie przebywał Chrystus,

– *pocałunek Judasza* – zdrada; według przekazów Ewangelistów (*Ewangelia św. Mateusza* 26, 48–49; *Ewangelia św. Marka* 14, 44–45; *Ewangelia św. Łukasza* 22, 47–48) Judasz zdradził swego Mistrza, wskazując Go wysłannikom Sanhedrynu pocałunkiem; Bańko notuje też peryfrazę *oko Judasza* – ‘wizjer, potocznie judasz’,

– *grzech Onana* – onanizm, masturbacja; od imienia biblijnego Onana (*Księga Rodzaju* 38, 9), unikającego zapłodnienia żony swego zmarłego brata, Era, za co Jahwe ukarał go śmiercią; Onan wylewał nasienie na ziemię, jednak w polszczyźnie, w wyniku nieporozumienia, onanizmem nazywa się jedynie masturbację,

– *grzech sodomski* – homoseksualizm, zoofilia i inne zbrodnie płciowe; od nazwy jednego z miast nad Morzem Martwym, Sodomy, spalonego deszczem ognia i siarki przez Jahwe, głównie dlatego, że jego mieszkańcy dopuszczali się zakazanych przez Pismo święte zachowań seksualnych (*Księga Rodzaju* 18, 16–33; 19, 1–29).

3.9. Nazwy chorób, śmierci i umierania

Nazwy związane ze śmiercią oraz z pewnymi chorobami, niejednokrotnie uznawanymi za „wstydlive”, należą do jednostek leksykalnych bardzo często objętych tabu językowym pierwotnym w zakresie planu wyrażania (Leszczyński 1988: 28–29). Wchodzą one w skład grupy wyrazów i związków frazeologicznych świadomie omijanych, zwykle zastępowanych różnorodnymi eufemizmami. Określeniami zastępczymi są nierzadko peryfrazy eufemizacyjne, nawiązujące m.in. do postaci biblijnych lub świętych, czasami zabarwione też humorystycznie. Oto przykłady:

⁸ Zob. też mój artykuł pt. *Dlaczego i w jaki sposób nazwy własne stają się nazwami pospolitymi? – próba prześledzenia zasadniczych procesów na wybranych przykładach*. Z konferencji: *Nazewnictwo na pograniczach*, Pobierowo (Uniwersytet Szczeciński), 27–29 maja 2004 r. (w druku).

– *choroba św. Antoniego, ogień św. Antoniego* – róża, zapalenie skóry; od imienia św. Antoniego Wielkiego (251–356), Egipcjanina uważanego za inicjatora ascetyzmu zakonnego, przywoływanego w modlitwach podczas epidemii oraz w razie chorób skórnych,

– *choroba św. Walentego* – epilepsja, padaczka; od imienia męczennika rzymskiego z IV w., patrona chorych na wielką chorobę, tj. padaczkę (etymologia ludowa z niem. *fallen* – ‘padać’),

– *przenieść się na łono Abrahama, pójść do Abrahama na piwo* – umrzeć; żartobliwie, nawiązuje do wersetu z *Ewangelii św. Łukasza* (16, 22): „Umarł żebrak, i aniołowie zanieśli go na łono Abrahama”.

3.10. Nazwy wieku, lat życia

Powszechnie znane peryfrazy, stanowiące mniej lub bardziej precyzyjne określenia wieku człowieka, łączą się z dwiema osobami wymienionymi w Piśmie świętym – Jezusem Chrystusem oraz Matuzalem (Matuzalemem). Są to następujące konstrukcje omowne:

– *lata chrystusowe, chrystusowy wiek* – 33 lata; tyle lat miał rzekomo Chrystus, gdy został ukrzyżowany⁹,

– *matuzalowy (matuzalemowy) wiek, matuzalowe (matuzalemowe) lata* – późna starość, bardzo podeszły wiek, eufemistycznie; od imienia jednego z synów Adama i Ewy, dziadka Noego, postaci żyjącej najdłużej, bo aż 969 lat, spośród wszystkich ludzi wymienionych w Biblii (*Księga Rodzaju* 5, 25–27).

3.11. Nazwy nagości, bycia nagim

Stwarzając pierwszego mężczyznę i pierwszą kobietę, przeznaczonych do życia w Raju na Ziemi, Bóg postanowił, iż uwolni ich od wszelkich trosk, kłopotów, nieprzyjemności, także poczucia wstydu, wynikającego z bycia nagimi: „Chociaż mężczyzna i jego żona byli nadzy, nie odczuwali nawzajem wstydu” (*Księga Rodzaju* 2, 25). Nagość przeraziła i zawstydziła Adama i Ewę dopiero po spożyciu zakazanego owocu z drzewa rosnącego w środku ogrodu: „A wtedy otworzyły się im obojgu oczy i poznali, że są nadzy; spleli więc gałązki figowe i zrobili sobie przepaski” (*Księga Rodzaju* 3, 7). Opisana w Starym Testamencie sytuacja dała początek takim peryfrazom eufemizacyjnym, jak:

⁹ Por. uwagi zamieszczone w książce Zenona Kosidowskiego pt. *Opowieści biblijne. Opowieści ewangelistów* na s. 621–626, Warszawa 1987.

- *strój Adama, strój Adamowy (adamowy)* – nagość mężczyzny,
  - *w stroju Adama, w stroju Adamowym (adamowym)* – o mężczyźnie:
- nago,
- *w stroju Ewy* – o kobiecie: nago,
  - *jak kogoś Pan Bóg stworzył, jak kogoś natura stworzyła* – nago; także aluzja do faktu, iż niemowlę rodzi się nagie.

4. PODSUMOWANIE

Konstrukcje peryfrastyczne związane z Pismem świętym, poświadczone w *Słowniku peryfraz* Mirosława Bańki, pod wieloma względami reprezentują materiał niezwykle bogaty i różnorodny, stanowiący istotną i wielobarwną część polszczyzny. Szczegółowe analizy i opisy, znajdujące się we wcześniejszych partiach tego tekstu, pozwalają sformułować szereg ciekawych uwag o charakterze uogólniającym.

Oto najważniejsze spośród nasuwających się wniosków:

1. Źródła uwzględnionych peryfraz są rozmaite. W zasadzie można podzielić je na trzy grupy:

- a) Biblia (Stary i Nowy Testament), np.
  - *Król Niebios* (Stary Testament),
  - *ojciec kłamstwa* (Nowy Testament),
  - *Ziemia Obiecana* (Stary i Nowy Testament);
- b) inne teksty pisane lub mówione (pierwotnie lub wtórnie), np.:
  - *Matka Kościoła* (z wypowiedzi papieża Pawła VI),
  - *Państwo Boże* (z pism św. Augustyna),
  - *Prymas Tysiąclecia* (z wypowiedzi Jana Pawła II),
  - *szalenciec boży* (od tytułu zbioru żywotów świętych Z. Kossak-Szczuckiej),
  - *Wesołek Boży* (z anonimowej biografii św. Franciszka),
- c) autorzy nieznani, np. *zamki boże*.

2. Frazeologizmy omowne są nośnikami najróżniejszych informacji. Ich zawartość semantyczna obejmuje m.in. następujące treści:

- a) charakterystykę nazywanej postaci lub rzeczy, np.:
  - *Pan Świata, Stwórca Wszechrzeczy,*
  - *pierwszy człowiek, pierwsi ludzie,*
  - *Pismo święte,*
- b) zaznaczanie związku określanej postaci z danym miejscem (ze względu na jej pochodzenie, działalność, jakieś zdarzenie, miejsce kultu), np.:

- *miasto Dawida, miasto Dawidowe,*
- *Mistrz z Galilei, Mistrz z Nazaretu,*
- *Pani Jasnogórska,*
- *Stolica św. Piotra,*
- c) podkreślanie związków genetycznych, rodowych, duchowych, np.:
  - *potomkowie Jakuba, synowie Jakuba,*
  - *ród Adama, synowie Adama i Ewy,*
  - *Syn Boży,*
- d) ukazywanie pewnych osób jako czyichś następców, pełnomocników, reprezentantów, np.:
  - *namiestnik św. Piotra, następcza św. Piotra,*
  - *Wikariusz Chrystusa,*
- e) wyrażanie podziwu, szacunku, strachu, dezaprobaty itp. do danej postaci, np.:
  - *książę ciemności,*
  - *Najświętsza Panienska,*
  - *Pan Wszechwiedzący,*
- f) metaforyczne łączenie postaci i miejsc biblijnych oraz kościelnych z niektórymi narodami i osobami, np.:
  - *Chrystus narodów, Mesjasz Narodów,*
  - *niewierny Tomasz,*
  - *papież awangardy,*
  - *papież warszawskiego postępu,*
  - *Wielki Szatan.*

3. Znaczna grupa peryfraz nawiązujących do Pisma świętego powstała wskutek dążności do zastąpienia nazwy podstawowej konstrukcją omowną. Główną przyczyną tego typu działania było zazwyczaj tabu pierwotne w zakresie planu treści, stanowiące element magii słownej, spowodowane strachem przed nazywaniem tego, czego z wiadomych przyczyn nazywać się nie powinno albo o czym najlepiej w ogóle nie mówić, np.:

- *Pan Zastępów,*
- *książę piekiel, siła nieczysta, zły duch.*

Niekiedy o tworzeniu frazeologizmów peryfrastycznych decydowało przede wszystkim tabu grzecznościowe w zakresie planu wyrażania, obejmujące zbyt bezceremonialne, bezpośrednie jednostki leksykalne, zastępowane peryfrazami eufemizacyjnymi, np.:

- *choroba św. Walentego,*
- *grzech Onana,*
- *matuzalemowe lata,*
- *w stroju Ewy.*

4. Zdecydowana większość wymienionych wcześniej peryfraz ma charakter rzeczownikowy, czyli są one synonimami nazw podstawowych będących rzeczownikami¹⁰, np.:

- *Najświętszy Sakrament, Przenajświętszy Sakrament,*
- *naród wybrany,*
- *religia mojżeszowa.*

Sporadycznie pojawiły się konstrukcje omowne przysłówkowe – wszystkie związane z nagością:

- *w stroju Adama, w stroju Adamowym,*
- *w stroju Ewy,*
- *jak kogoś Pan Bóg stworzył, jak kogoś natura stworzyła*

oraz trzy peryfrazy czasownikowe, w tym dwie humorystyczne, „oswajające” umieranie:

- *pójść do Canossy,*
- *pójść do Abrahama na piwo, przenieść się na łono Abrahama.*

5. Zabarwienie stylistyczne, zazwyczaj stanowiące wynik zamierzonego dowcipu językowego, cechuje zwłaszcza te konstrukcje omowne, które zyskały nowe, dodatkowe znaczenia, czyli zaczęły funkcjonować w roli neosemantyzmów, np.:

- *siostry miłosierdzia,*
- *upadły anioł.*

6. Wieloznaczność peryfraz nie zawsze wiąże się z ich nacechowaniem stylistycznym, co obrazują poniższe formuły:

- *miasto Dawida, miasto Dawidowe,*
- *Ziemia Święta.*

7. Niektóre spośród scharakteryzowanych wcześniej formuł peryfrastycznych dziś występują jedynie w języku pisanym, w stylu książkowym, np.:

- *córki Ewy,*
- *śługa boży, śługa Kościoła,*
- *Stolica Piotrowa, Stolica Święta.*

8. Warto też zwrócić uwagę na urozmaiconą, niejednokrotnie decydującą o znaczeniu, ortografię frazeologizmów peryfrastycznych, stanowiących zastępcze nazwy istot niematerialnych (Boga, szatana), np.:

– *Pan Stworzenia, Władca Stworzenia* (ale: *pan stworzenia, władca stworzenia*),

- *Pan Świata* (ale: *pan świata*),
- *książę ciemności* lub *Książę Ciemności*,

albo wyjątkowo bliskich Bogu postaci ludzkich (Chrystusa, apostołów, papieży, wyróżniających się kardynałów), np.:

¹⁰ „Większość peryfraz zebranych w tym słowniku ma charakter rzeczownikowy, zastępuje bowiem nazwę będącą rzeczownikiem. Mniej liczne są peryfrazy czasownikowe, zastępujące czasownik [...], i przysłówkowe, zastępujące przysłówkę [...]” (Bańko 2003: 5).

- *Syn Cieśli, Syn Człowieczy* (tylko o Chrystusie),
  - *Księżę Apostolów* lub *księżę apostołów*,
  - *namiestnik/następca św. Piotra* lub *Namiestnik/Następca św. Piotra*,
  - *Prymas Tysiąclecia* albo *prymas polskiego tysiąclecia*,
- przedmiotów takich jak np. Biblia:
- *Pismo święte/Święte*,
  - *słowo/Słowo Boże*,
- czy miejsc (Rzym–Watykan, Kanaan, Palestyna), np.:
- *Stolica Apostolska, Stolica Piotrowa, Stolica Święta*,
  - *Ziemia Obiecana* (ale: *ziemia obiecana*),
  - *Ziemia Święta* (tylko o Palestynie lub Mekce).

LITERATURA

- Bańko M., (2003), *Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych*, Warszawa.
- Buttler D., (1978), *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Dąbrowska A., (1996), *W Adamowym chodzić stroju krętymi drogami. O eufemizmach wywodzących się z języka religijnego*, „Poradnik Językowy”, z. 10.
- Dąbrowska A., (1998), *Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*, Warszawa.
- Dulian R., (1995), *Peryfrastyczne konstrukcje czasownikowe w języku polskim*, „Studia Gramatyczne”, t. 11.
- Głowiński M., (1972), *Peryfrazy współczesne*, „Teksty”, nr 3.
- Godyń J., (1995), *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, Kraków.
- Grzenia J., (2002), *Słownik imion*, Warszawa.
- Język polski. Encyklopedia w tabelach*, (2000), red. W. Mizerski, Warszawa.
- Kaluski S., Komornicki T., (1996), *Słownik niekonwencjonalnych nazw geograficznych*, Warszawa.
- Kniaginina M., (1963), *Struktury opisowe – znamiona cecha stylu dziennikarskiego*, „Język Polski”, t. 43, z. 3.
- Komornicka A. M., (1994), *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Łódź.
- Kopaliński W., (1991), *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Kosidowski Z., (1987), *Opowieści biblijne. Opowieści ewangelistów*, Warszawa.
- Krzyżanowski J., (1947), *O dwu obrazach słownych*, „Zeszyty Wrocławskie”, nr 2.
- Kulawik A., (1997), *Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego*, Kraków.
- Leszczyński Z., (1988), *Szkice o tabu językowym*, Lublin.
- Loewe I., (1996), *Konstrukcje analityczne wśród metafor (Struktura, semantyka, funkcja analityzmów w poezji K. Przerwy-Tetmajera)*, „Poradnik Językowy”, z. 7.
- Machnicka V., (w druku), *Dlaczego i w jaki sposób nazwy własne stają się nazwami pospolitymi? – próba prześledzenia zasadniczych procesów na wybranych przykładach*.
- Machnicka V., (w druku), *Konstrukcje peryfrastyczne związane ze śmiercią na tle innych określeń omownych w „Faraonie” Bolesława Prusa*.

- Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tataro M., (1972), *Zarys poetyki*, Warszawa.
- Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji (2000), red. E. Polański, Warszawa.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (tzw. Biblia Tysiąclecia), (1971), Poznań-Warszawa.
- Pogański K. (red.), (1993), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- Sławiński J. (red.), (1989), *Słownik terminów literackich*, Wrocław.
- Sobol E. (red.), (2000), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa.
- Szymczak M. (red.), (1992), *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa.
- Urbańczyk S. (red.), (1994), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław.
- Żeleński T. (Boy) (1978), *Styl kwiecisty*, [w:] *Reflektorem w mrok*, oprac. A. Z. Makowiecki, Warszawa.

Violetta Machnicka

NATURE AND TYPOLOGY OF PERIPHRASES REFERRED TO THE BIBLE OR CONNECTED WITH THE BIBLE EVENTS, PERSONS AND THINGS (ON THE BASIS OF SELECTED EXAMPLES FROM *THE DICTIONARY OF PERIPHRASES – PERIPHRASTIC EXPRESSIONS* BY MIROSLAW BAŃKA)

Summary

The aim of the paper is to describe periphrastic structures used in the Bible or referred to the biblical texts as well as to persons, events and places associated with the doctrine included in the Old and New Testaments. Material for the discussion comes from *The Dictionary of Periphrases – Periphrastic Expressions* by Mirosław Bańka, published in 2003.

The paper contains the following four parts:

1. Characteristic of periphrasis as a rhetorical, stylistic and grammatical device.
2. Characteristic of *The Dictionary of Periphrases – Periphrastic Expressions* by Mirosław Bańka.
3. Semantic and genetic classification of periphrastic structures directly or indirectly connected with the Bible, included in *The Dictionary of Periphrases* by Mirosław Bańka:
  - 3.1. Names of God, Jesus (Christ) and Mary – Mother of God, and saints.
  - 3.2. Names of Satan and other evil spirits.
  - 3.3. Names of the Bible, gospels and Eucharist.
  - 3.4. Names of churches (institutions), religions connected with the Bible, pope, priests, monks and nuns.
  - 3.5. Names of places (countries, towns) of saints, places of worship, directly or indirectly connected with the Bible or pope.
  - 3.6. Names of churches (buildings).
  - 3.7. Names of a man, of people and nations.
  - 3.8. Names of sins and crimes.
  - 3.9. Names of illnesses and death.
  - 3.10. Names of age.
  - 3.11. Names of nudity.